

Bódy Zsombor

KÉT TOTALITARIZMUS KÖZÖTT?

Az 1945–48-as évek értelmezéséről

Az 1950-es éveket és a német megszállók által támogatott szélsőjobboldali uralmat gyakran – és sokszor elméleti átgondolás nélkül – totalitarizmusként nevezik meg. Azzal kapcsolatban azonban, ami e két korszak között történt, nincs konszenzus. Az álláspontok két csomópont körül rendeződnek el az 1945–48-as évek értelmezésében. Némelyek egy demokratikus újrakezdést látnak ezekben az években, amit később a kommunista hatalomátvétel szakított meg. Szerintük a két háború közötti – nem diktatórikus, de egyáltalán nem is demokratikus – rendszer társadalmi alapjainak eltűnése (a nagybirtokok felosztása, a korábbi középosztály pozícióinak megrendülése) pozitívan értékelhető társadalmi törés, amely utat nyitott a demokratizálódás folyamatának és egy nagyobb mérvű társadalmi mobilitásnak. Ennek az álláspontnak legalább két változata van. Az egyik a kommunistaellenes erők harcára helyezi a hangsúlyt és az ő küzdelmükben látja a demokrácia esélyét, amelynek kibontakozását csak külső erő tudta megakadályozni.¹ Mások úgy vélik, hogy e demokratikus kibontakozásban a baloldal erői – köztük még a kommunista párt is – pozitív és vezető szerepet tölthettek be. Annak, hogy a népfront, egyfajta népi ihletésű szocialista demokrácia reális lehetősége, melynek belső feltételei az országban adottak voltak, végül nem vált valóra – ezen álláspont védelmezői szerint is – külpolitikai okai voltak, nevezetesen a hidegháború kibontakozása.² A szuperhatalmak közötti szövetség megbomlásáért és a feszültség hidegháborúvá fokozódásáért viselt felelősségről vita folyik.³

A másik pólushoz tartozók szemében ezek az évek csupán a kommunista diktatúra bevezető fázisát képezik, amelyben a kommunista pártvezetés egy nagy vonalakban előre rögzített forgatókönyvet követett a diktatúra kiépítésében. Ezt támasztja alá, hogy kormánykoalíció erőviszonyait a választási eredményeken kívül kezdettől a megszálló hatalom előírásai is meghatározták, illetve hogy a végrehajtó hatalom erős baloldali, pontosabban kommunista párti befolyás alatt állt.⁴ Mások ezt azzal egészítik ki, hogy a tulajdonjog sérelmében, a háború utáni felelősségre vonások, igazolási eljárások időnként kétes jogszerűségében már egy darabka kommunista diktatúrát látnak.

¹ Lásd CSIGSERY-RÓNAY István – CSERENYÉY Géza: *Koncepciók per a Kiszgazdapárt szétzúzására, 1947, 1956-os Intézet, Budapest, 1998*; GÁBOR Róbert: *Az igazi szociáldemokrácia. Küzdelem a fasizmus és a kommunizmus ellen, Századvég, Budapest, 1999.*

² HUSZÁR Tibor: *Bibó István – a gondolkodó, a politikus* = BIBÓ István: *Válogatott tanulmányok, III., Magvető, Budapest, 1986, 385–535.*

³ Áttekinti UNGVÁRY Krisztián: *Magyarország szovjetizálásának kérdései = Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről, szerk. Romsics Ignác, Osiris, Budapest, 2002, 279–308.*

⁴ Vö. *Uo.*

Jelen írásban azt szeretném megmutatni, hogy ez az 1945–48 közötti évekkel kapcsolatos szembenállás – amely egyértelműen politikai állásfoglalásokhoz kapcsolódik – meghaladható, vagy legalábbis a kérdés átfogalmazható. A felvázolt vita az akkori politikai diskurzus mintáit követi, amennyiben a demokrácia szempontjából egyes társadalmi csoportokat illetve pártokat a remény hordozóinak, másokat potenciális veszélyforrásnak minősít. Mindkét álláspont gyengesége, hogy e rövid korszakot – az 1945 tavaszával kezdődő három évet – a hosszabb történeti folyamatokból kivágva szemléli.

Ha a korszak jelenségeit hosszabb történeti időszak kontextusában próbáljuk meg elhelyezni, és nem az ideológia előjelek gyors váltakozásaira figyelünk, hanem a politika működésmódjára a társadalomban, akkor erős folytonosság válik láthatóvá. Azt kívánom megmutatni, hogy a „koalíciós korszak”, valamint az 1945 előtti és az 1948 után korszakok között kontinuitás fedezhető fel a tekintetben, hogy hol húzódtak a pártpolitikai szféra határai a társadalomban. Mennyiben és milyen formában volt jelen a politika e korszakokban olyan területeken, ahol a parlamenti demokrácia – történetileg kialakult – ideáltipikus felfogása szerint semmilyen szerepet sem játszhatott volna? E kérdést megválaszolandó konkrétan a politika szerepét fogom vizsgálni nagyvállalatoknál az igazolási eljárásokban, a b-listázásoknál és általában a személyzeti ügyekben.⁵

1945 előtt

A politika, egyéb szempontok mellett, a vállalati személyzet felvétele, előléptetése, illetve elbocsátása tekintetében nem csupán 1945-től játszott szerepet. Már az 1919-es tanácsköztársaság után is, amikor a kisajátított vállalatok visszakerültek régi vezetőségük alá, a cégek személyzetét igazolási eljárásnak vetették alá. A következő két évtizedben azonban a politika visszavonult a cégek belső világából. Ez a helyzet sokáig megfelelt a kormányzat igényeinek is, hiszen a rendszer részben éppen a széles alsó társadalmi rétegek politikai aktivitásának kikapcsolásán – egy részüknek pedig a politikai participáció lehetőségéből történő formális kizárásán – nyugodott. A konzervatív eliteszoportoknak a tömegek politikai részvételével szembeni minden ellenszenvé sem tudta azonban megakadályozni az 1930-as évek végén az ún. zsidótörvényekhez vezető szélsőjobboldali tömegnyomás érvényesülését. E törvények ismét közelről érintették a magánvállalatok személyzeti ügyeit is. Nincs itt terünk a kérdés kimerítő tárgyalására – amúgy egész monográfiát érdemelne –, csupán azt fontos hangsúlyozni, hogy innentől datálható a politika masszív jelenléte a magánvállalatok belső világában. Az Értelmiségi Munkanélküliség Kormánybiztossága bürokratikus kontrollt igyekezett gyakorolni a cégek személyzeti osztályai felett, amelyek hosszú listákat állítottak össze a kereszténynek és zsidónak minősülő alkalmazottakról, és elbocsátási ütemterveket készítettek a törvényben előírt

⁵ Ugyanezt a kérdést részletesebb empiria alapján tárgyalom: *Többpárti totalitarizmus. Politika és személyzeti politika néhány magyar nagyvállalatnál 1945 és 1948 között* = *Mindennapok Rákosi és Kádár korában*, szerk. Horváth Sándor, Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2008, 116–131.

arányok elérése érdekében. Még a gépirónők és telefonkezelők felvételét vagy elbocsátását is egyenként jelentették a kormánybiztosságnak.⁶ Az elbocsátási folyamat lehetővé tette, hogy a hivatalos eljárásban egyedül mechanizmusok érvényesüljenek, s végtelen intrikák induljanak el az alkalmazottak között. Az intrikák a cégek keretein is túlléptek, mert egyes alkalmazottak számára különböző politikai tényezők protekciót biztosítottak, védve őket az elbocsátástól, máskor viszont különféle cégen kívüli pártfogók éppen az elbocsátottak állásaiba igyekeztek protezsáltjaikat bejuttatni.⁷ Szétfeszítené jelen írás kereteit, ha ezeket részletesen bemutatnám, hiszen célom az 1945 utáni hasonló folyamatok ábrázolása. A lényeges itt csupán az, hogy a politika behatolása a nagyvállalati személyzeti politikába a zsidótörvényektől datálható. 1944 márciusa után a folyamat következő lépcsőfokát figyelhetjük meg, amikor a még megmaradt, zsidónak minősített alkalmazottakat is elbocsátották, és jelentős számban áramlottak be a vállalatokhoz a szélsőjobboldal pártjainak tagjai.

Igazolási eljárások

1945 tavaszán a politika nem vonult vissza a nagyvállalatok belső világából, sőt még inkább áthatotta azt. Nemcsak az 1944. március 19. utáni elbocsátásokat, felvételeket és előléptetéseket vizsgálták felül, hanem – a köztisztviselőkhöz és önálló egzisztenciákhoz hasonlóan – a vállalatok tisztviselői is igazolási eljárás alá kerültek.⁸ Az igazolóbizottságok a kormánypártok delegáltjaiból, a cégvezetés képviselőjéből és az üzemi bizottság jelöltjeiből álltak össze. Az üzemi bizottságokat röviddel a háború után a szakszervezetek tagjai választották, s bennük a kommunista párti és szociáldemokrata tagok rivalizáltak.⁹ Az igazolóbizottság felhívásban szólította fel a dolgozókat, hogy közöljék a soron lévő igazolandókkal kapcsolatban, ha közülük valakiről bármilyen terhelő adatot tudnak. (Volt, ahol minden dolgozóval nyilatkozatot íratnak alá arról, hogy közöltek minden terhelő információt.¹⁰) Az igazolandóknak a felhívást haza kellett vinniük, és a házuk ajtajára egy hétre kifüggeszteniük. Erről a házmestertől vagy házbizalmitól igazolást kellett szerezniük a felhívás hátoldalára. Maguknak az érintetteknek egy igazoló nyilatkozatot kellett tenniük, amelyben több mint 50 kérdést kellett megválaszolniuk.¹¹

⁶ Minden új felvétel és elbocsátás kapcsán az alkalmazott személyét, előző állását és fizetését, új munkakörét és fizetését jelentették. Lásd MOL Magyar Állami Kőszénbányák (MÁK) Rt. Személyzeti osztály Z 254 9. cs.

⁷ Intrikák például: Budapest Főváros Levéltára (BFL) XVII. 450. 7. doboz. MÁK igazoló bizottság üléseinek jegyzőkönyvei, MOL Z 36 26. cs. Pesti Magyar Kereskedelmi Bank Ipari Titkárság.

⁸ A 15/1945 M.E. rendelet szólt a közalkalmazottak igazolásáról. Ezt az 1945. május 2-án megjelent 1080/1945. M.E. rendelet terjesztette ki a magánvállalatokra, érdekképviselőkre stb.

⁹ 1944-ben a Sztójay-kormány idején is létrehoztak már üzemi bizottságokat, akkor persze szélsőjobboldali tagokkal.

¹⁰ BFL XVII. 450. 1. doboz. Magyar Ált. Kőszénbánya Rt. Igazoló Bizottsága, 1945.

¹¹ A fontosabbnak tűnő kérdések: párttagsága, érdekszervezeti, kamarai tagsága, 1930. január 1. után jelent-e meg könyve, cikke, 1937. január 1-jén miből állt s mekkora volt vagyona, illetve 1945. január 1-jén miből állt és mekkora volt vagyona, milyen kitüntetésekkel rendelkezik, 1938. január 1. után tartott-e nyil-

Volt, ahol az igazolási eljárás alá vontaknak egy külön kérdőívet is haza kellett vinniük, amelyet a házmegbízottak töltöttek ki, és amely arra vonatkozó kérdéseket tartalmazott, hogy az illetőnek milyen a híre a lakóközösségében.¹² Az igazolásokról néha a négy pártlapban is közzétettek felhívásokat, felszólítva az alkalmazottakkal kapcsolatos bejelentések megtételére.¹³ Ilyen előkészületek után hozta meg döntését az igazolóbizottság.

Voltak esetek az igazolási eljárásoknál, amelyeket a kommunista delegáltak – néha az üzemi bizottság vagy más baloldali pártok képviselőivel együtt – szigorúbban ítélték meg, mint a bizottság többi tagjai,¹⁴ mégsem ezek az ügyek jártak komoly konfliktussal. Az egyes igazolások körül – rendszerint valakinek az igazolása ellen – akkor léptek fel sokan az adott üzem munkásai közül, ha korábbi lokális gyökerei voltak a szembenállásnak. Míg a pártok olyan személyeket akartak eltávolítani, akik korábban jobboldali pártok tagjai voltak vagy a háború mellett nyilatkoztak, addig a munkások olyan személyek igazolását akarták megakadályozni, akikkel korábban konfliktusaik voltak. Az igazolásokkal kapcsolatban felszínre került tipikus korábbi konfliktusok pedig rendszerint nem politikai természetűek voltak, hanem béremelésekkel vagy a munkateljesítmény körüli vitákkal voltak kapcsolatosak.¹⁵ Olyan eset is előfordult, amikor a munkások egy liberális politikai beállítottságú mérnök igazolását kívánták megakadályozni, aki a megszállás alatt bizonyíthatóan a németek ellen tevékenykedett.¹⁶

B-listázás

Röviddel az igazolási eljárások lezárulta után kezdeményezte a kormány a b-listázásokat. Ennek célja részben az államapparátus karcsúsítása, elsősorban azonban politikai megtisztítása volt, mert a baloldali pártok nem voltak elégedettek az igazolási eljárások eredményeivel.¹⁷ Aki b-listára került, azt nyugdíjazták vagy elbocsátották. A közigazga-

vános beszédet, 1940. január 1. után cserélt-e lakást (ha igen, honnan és mekkorából, hova és mekkorába), mikor volt utolsó előléptetése, katonai szolgálatot teljesített-e, részesült-e zsidó javakból, önmaga, felesége, fel- vagy lemenője, testvére vagy felesége testvére kapott-e 1938. január 1. után valamilyen hasznos hajtó jogosítványt (iparendélyt stb.), milyen újságot szokott vásárolni, a legutolsó népszámláláskor milyen anyanyelvűnek vallotta magát. Vö. MOL Z 842 73 cs. 95. t. Magyar Köztisztviselők Fogyasztási Szövetkezetének igazolási iratai.

¹² BFL XVII. 450. 1. doboz MÁK Rt. Igazoló Bizottsága, 1945.

¹³ BFL XVII. 450. 7. doboz.

¹⁴ Ilyen történet például a Tej- és Tejtermékforgalmi Központ Rt.-nél zajló igazolásokról, lásd Politikai-történelmi Intézet Levéltára (PIL) 283. f. 17/27. ó.e. SZDP Üzemszervezési osztály. Egyes igazoló bizottságok működésére vonatkozó iratok.

¹⁵ Pl.: Ganz és társa. Személyzeti osztály. Z 435 1. cs. 6. tétel.

¹⁶ V. K. vezető beosztású mérnök (egyébként Vámbéry Rusztem sógora) közreműködött a gyár németek általi leszerelésének megakadályozásában. Lásd *Uo.*

¹⁷ Budapesten 131 ezer esetben hoztak határozatot igazolóbizottságok, és ebből 88,5%-ban igazoltnak nyilvánították a kérdéses személyt, lásd BOTOS János – GYARMATI György – KOROM Mihály – ZINNER Tibor: *Magyar hétköznapok Rákosi Mátyás két emigrációja között 1945–1956*, Minerva, Budapest, 1988, 114–120. A magánvállalatoknál az eljárás alá vontak 88,6%-át nyilvánították igazoltnak, vö. PALASIK Mária: *A jogállam megteremtésének kísérlete és kudarca Magyarországon. 1944–49*, Napvilág, Budapest, 2000, 71–74.

tás után a magánvállalatokra vonatkozóan is kibocsátottak egy b-lista rendeletet.¹⁸ A rendelet kettős célt szolgált. Egyrészt lehetővé akarta tenni a vállalatoknak, hogy munkaerő-feleslegüktől megszabaduljanak. Ugyanis már 1945-ben az ideiglenes kormány rendeletei rendkívül megnehezítették a munkavállalók elbocsátását, ezért a vállalatok nem tudták a nehéz konjunkturális viszonyok között feleslegessé váló munkaerőt elbocsátani. Másrészt a cél a politikai tisztogatás volt. A rendelet szerint a b-listára helyezendőket illetően a cégvezetés és az üzemi tanács egyetértésére volt szükség. Ha a két fél nem értett egyet, a miniszter döntött.

A b-listák jóval több embert – hatvanezer főt – érintettek, és jóval több konfliktus kapcsolódott hozzájuk, mint az igazolásokhoz. A vállalatoknál a különböző részlegvezetőségek és üzemvezetések valamint az üzemi bizottság is listákat állított össze az elbocsátandókról. Ezzel kapcsolatban a Szakszervezeti Tanács ellentmondásos módon instruálta az üzemi tanácsokat.¹⁹ Miközben támogatni kívánta a kormány gazdaságpolitikai céljait, s ezért hangsúlyozta, hogy a fogyasztási cikkek árának levitele érdekében a termelés arányban nem álló alkalmazotti létszámot csökkenteni kell, ugyanakkor a létszámcsökkentést mégsem a vállalat konjunkturális lehetőségeihez, hanem az „ésszerű”, technikailag adott termelési kapacitáshoz kívánta szabni. E gazdaságpolitikai ellentmondást egészítette ki azután a politikai szempont a SZOT útmutatójában: „létszámcsökkentésnek elsősorban a politikai tisztogatás szolgálatában kell állnia és meg kell szabadítani a vállalatokat és üzemeket mindazoktól az elemektől, akik a demokratikus és a szociális irányú fejlődés akadályául szolgálnak”. Az instrukció ezek után arra a veszélyre hívja fel a figyelmet, hogy „a reakció” és „a tőke” meg fogja kísérelni, hogy a baloldaliakat bocsássa el. Ezzel szemben a „a múlt munkásnyűzói és a kizsákmányolás bérenc kiszolgálói, a reakciós vagy antiszociális szelleműeket, a nem igazoltakat, a nyugatosokat (akik szabadlábbon önként elhagyták lakó, illetve szolgálati helyüket), a jobboldali pártállásúakat, az osztálygögit tanúsítókat, a munkára alkalmatlan vagy kerékkötő alkalmazottakat és az anyagilag másként is biztosított személyek” elbocsátására kell törekedni az üb-nek.

Hogyan zajlott a rendeletben foglaltakhoz illetve az instrukcióhoz képest a b-listák összeállítása? Először is heves viták zajlottak az üzemi tanácsokban kommunisták és szociáldemokraták között, mert előbbieket gyakran szociáldemokratákat is a b-listára akartak helyezni. Ha az üzemi tanácsban nem tudták keresztül vinni, néha sikerült a kommunistáknak ilyen szándékaikat később összvállalati vagy iparági szinten megvalósítaniuk.²⁰ A konfliktusok az üzemi tanácsok és a cégvezetések között azonban gyakran még hevesebbek voltak, mint a munkáspártok között. Előfordult, hogy a munkások el akarták távolítani a nekik nem megfelelő személyeket, a cégvezetés pedig védte őket. Az okok azonban leggyakrabban ezekben az esetekben sem pártpolitikaiak voltak, hanem ismét – gyakran

¹⁸ 1946. március 12-én jelent meg a 19.5000/1946. M.E. rendelet a közalkalmazottak b-listázásáról. A magánvállalatoknál történő b-listázásról az 1946. augusztus 15-én megjelent 8660/1946. M.E. rendelet szólt.

¹⁹ PIL 283. f. 17/28. ó. e. Az SZDP központi titkársága üzemszervezési osztályának a magánalkalmazottak leépítésével (b-lista) kapcsolatos anyagai.

²⁰ Például a Villamosművek Rt.-nél a Neményi Papíripari Rt.-nél és a Kőbányai Serfőzdeben és a MÁV-nál is előfordultak konfliktusok a kommunisták és a szociáldemokraták között, lásd PIL 283. f. 17/28. ó. e.

hosszabb ideje fennálló – konfliktusokról volt szó az érintettek és a munkások között.²¹ Sokkal gyakoribb volt azonban a fordított konfliktus, amikor a cégvezetések b-listázó szándékai ellen küzdött az üzemi bizottság.²² A cégek sok dolgozót el akartak bocsátani. Ám nem arról volt szó, amire a Szakszervezeti Tanács felhívta az üzemi tanácsok figyelmét, nevezetesen hogy a reakció majd a baloldaliak elbocsátására fog törekedni. A vállalatok ki akarták használni ezt a lehetőséget a munkaerő létszámának csökkentésére, hiszen jóval szerényebb keretek között folyt ekkor a termelés, mint a háború alatt.²³

Ebben a helyzetben az üzemi bizottságok egyszerűen azért küzdöttek – mint normális szakszervezeti képviselők –, hogy a cégek szándékaival szemben annyi embert megvédjenek az elbocsátástól, amennyit csak lehet.²⁴ Azok az összeütközések, amelyekben a felek nem tudtak egyezsége jutni és így végül az illetékes miniszter elé jutottak, a legtöbbször nem politikai, hanem gazdasági argumentációval voltak megokolva mindkét fél részéről. Az üzemi bizottságok a munkaerő védelmében így tulajdonképpen – nyíltan nem kimondva – a kormányzati gazdaságpolitikával fordultak szembe.²⁵

A bankok kormányzati ellenőrzése 1947-ben

A gazdaság feletti politikai kontroll további növekedését jelentette, amikor 1947-ben a nagybankok élére miniszteri megbízottakat állítottak. Ez tulajdonképpen a bankok és velük a gazdaság jelentős részének pártok közötti felosztását jelentette, amint azt Rákosi a terve ellen tiltakozó Rácz kisgazdapárti pénzügyminiszternek el is ismerte. Érvélese szerint a pártkontroll az egyes bankok fölött még mindig jobb, mint a fennálló helyzet, amikor is a bankok a demokrácia ellenségei.²⁶ A „demokrácia ellenségei” láthatólag ez esetben is a politikai szókincs olyan kulcskifejezése volt, amellyel szemben nem lehetett legitim módon érvelni, mert ezután a kérdésben először kompromisszum született, végül pedig a kommunista párt szándéka valósult meg.²⁷

²¹ A Ganzban például nyolc ember eltávolítását követelte az üzemi bizottság, akiket a vállalatvezetés meg akart védeni. Lásd MOL Ganz és társa Z 435. 1. cs. 15. t.

²² Egy Csongrád megyei levél szerint a szocdem b-listabizottság tagjainak többsége 1946. augusztus 5-én tartott ülésükön úgy vélekedett: sérti az önérzetüket, hogy elküldjék azokat az embereket, akik „az összeomlás, jobban mondva a felszabadulás után felvették az üzemeknél a munkát és átvészelték az inflációs időket. Ezzel tulajdonképpen mindenki egyetért, de ha ők nem csinálnak listákat, akkor megteszi más párt, és az pártunknak, illetve a dolgozóknak hátrányos lesz.” A MÁVAG üzemekben a szocdemek senkit sem akartak b-listázni. Lásd PIL 283. f. 17/28. ő.e.

²³ Volt, ahol szinte kizárólag gazdasági okot jelöltek meg minden egyes b-listázottnál az elbocsátás okaként: MOL Hofherr és Schrantz. Személyzeti Osztály Z 452 4. cs. 19. tétel.

²⁴ MOL MÁK Rt. Személyzeti Osztály Z 254 9. cs.

²⁵ MOL Hofherr és Schrantz. Személyzeti Osztály Z 452 4. cs. 19. tétel.

²⁶ A pártközi értekezlet jegyzőkönyve 1946. november 15. Lásd *Pártközi értekezletek. Politikai érdekegyeztetés, politikai konfrontáció 1944–1948*, szerk. Horváth Julianna – Szabó Éva – Szücs László – Zalai Katalin, Napvilág, Budapest, 2003, 107. dokumentum.

²⁷ A rendelet végül 1947. június 1-jén jelent meg 6850/1947. M.E. számon, és egyszerűen az eredeti kommunista kívánásoknak megfelelően miniszteri biztosokat küldött ki.

A legnagyobb magyar bank miniszteri biztosának, a szociáldemokrata Földes Istvánnak a hivatalos és félhivatalos levelezése megvilágíthatja a miniszteri biztos tevékenységét, és a határait egyre inkább kiterjesztő pártpolitika lokális működését. Nemcsak magában a Hitelbankban, hanem minden érdekkörébe tartozó vállalatban is minden egyes felvételt jóvá kellett hagynia Földesnek.²⁸ A miniszteri biztos távolról sem egyszerűen a szociáldemokrata pártközpont szándékainak közvetítője volt. A legkülönfélébb személyes, szakmai, társasági kapcsolatokon keresztül érkeztek hozzá megkeresések állások ügyében. Ezek rendszerint csak mellékesen közölték, hogy a protezsálandó személy politikai szempontból nem jelent kockázatot, tehát igazolt és/vagy egy demokratikusnak tekintett, többnyire baloldali párt tagja. A legtöbb álláskérelmező persze a szociáldemokrata pártból érkezett, vagy magától jelentkezve a miniszteri biztosnál, vagy a párt központi apparátusának különböző részei, gyakran az Ipari Osztály vagy egyszerűen különböző pártszervek (például a kerületi Rgárdák) küldték és ajánlották a jelentkezőt Földesnek. A párt központi titkárságának Ipari Osztálya irdatlan regisztert vezetett a párt gazdaságbeli pozícióiról (más osztályok ugyanezt tették a közszolgálattal kapcsolatban). A párt álláskereső tagjait ez alapján küldték azokhoz a párttagokhoz, akik vezető állásban voltak egy cégnél. Az eljárás egészen formalizált, adminisztrált munkaközvetítés volt.²⁹ Az SZDP üzemszervezési osztálya, amelynek feladata a vállalatok szociáldemokrata pártszerveinek és létszámuk gyarapításának adminisztratív kézbentartása volt, további végeláthatatlan hosszúságú listákat is összeállított az egyes vállalatok alkalmazottairól, rögzítve pártállásukat és egyéb legfontosabb adataikat.³⁰

A miniszteri biztos mellett két helyettes tevékenykedett, egy a kommunista párttól és egy a kisgazdapárttól. Ők a személyi ügyeket illetően hasonlóképpen dolgoztak. A három pártdelegáltak a döntéseket egymással egyeztetve kellett meghozniuk és az igények között kompromisszumot találniuk. Hogy valaki állást kaphasson – és ez nem csupán a vezető állásokra vonatkozik, hanem egyáltalán minden állásra –, el kellett indítani egy kvázi hivatalos eljárást a saját pártjában, és esetleg rendelkezésére álló személyes összeköttetéseket is igénybe kellett vennie.

Többpárti totalitarizmus?

A fentieknek kettős tanulsága lehet. Egyrészt a parlamentáris, demokratikus kereteket mégannyira elhagyó hatalom korlátait mutathatják az elmondottak. Sem az igazolásoknál, sem a b-listáknál nem a tisztán politikai szempontok, nem pusztán „a hatalom” érdeke játszotta a döntő szerepet.³¹ A politikai hatalom által kezdeményezett folyamatok-

²⁸ Kezdetben egyes vállalatok tiltakoztak, megpróbálták elérni, hogy a munkásokat ne kelljen bejelenteni, csupán a tisztviselőket és irodai dolgozókat – ahogyan az, tehetjük hozzá, a zsidótörvények idején is volt –, de a rendelkezés átment a gyakorlatba. MOL MÁH. Z 51 51. cs. 763. t.

²⁹ MOL MÁH. Z 51 51. cs. 763. t.

³⁰ Még a pártonkívülieknél is gyakran megadták, hogy „jobbra hajló”, lásd pl. PIL 283. f. 17/28. ő.e. Az üzemszervezési osztálynak a magánalkalmazottak leépítésével (b-lista) kapcsolatos anyagai.

³¹ Természetesen ez csak a magánvállalatokra áll, az állami szférában könnyen lehet, hogy a b-listák összeállításának részletes vizsgálata is a politikai szempontok dominanciáját mutatná ki.

ra a különböző helyi szereplők törekvései telepedtek rá, amelyek az eredeti politikai célok megvalósulását részben lehetetlenné tették, részben pedig deformálták. Vagyis a helyi cselekvőknek a pártpolitikai folyamatoktól független tevékenysége a konkrét történéseket a nagyvállalatoknál továbbra is nagy mértékben meghatározta. Ez minden jel szerint általánosítható megállapítás: a mégoly totalitárius hatalom sem tudja a maga céljait eredeti formájában megvalósítani, mindig marad személyes mozgásteret az embereknek – ami persze nem azt jelenti, hogy valódi autonómiájuk lenne a hatalommal szemben –, sőt a hatalom rá is szorul arra, hogy a maga törekvéseit összekapcsolja az egyéni igényekkel, a gyökerükben nem pártpolitikai konfliktusokkal, mert a hétköznapiakban lokális szinten ezek jelentik a politikai folyamatok hajtóanyagát.³²

Másik következtetésként újrafogalmazhatjuk a kérdést: Magyarországon az 1945 utáni első években egy demokratikus újrakezdést élt-e meg a társadalom vagy pedig a kommunista diktatúra bevezető fázisát? Ha a politika és a vállalatok kapcsolatát hosszabb időintervallumban vizsgáljuk, látható, hogy 1945 nem jelent törést ebből a szempontból. A pártpolitika mindinkább növekvő behatolása a gazdaságba – és itt nem a kormányzati kötött gazdaságpolitika egyre bővülő eszköztáráról van szó, hanem a személyzeti politikáról³³ – 1945-ben nem állt meg, még kevésbé szorult vissza, sőt valójában inkább előrehaladt. Magyarország speciális kül- és belpolitikai helyzete azonban azt eredményezte, hogy nem egyetlen párt állt a politikának a vállalatok életébe való behatolása mögött. A politika előrenyomulása a gazdaságban – és más, itt nem tárgyalt szférákban – a többpárti koalíció körülményei között azt a kérdést veti fel, hogy vajon e rövid néhány évben nem lehet-e többpárti totalitarizmusról beszélni Magyarországon. A politikai élet egyes csoportjainak – a kisgazdapárt jelentős hányadának, a szociáldemokraták és a parasztpárt egy részének – elkötelezettsége egy parlamentáris demokratikus fejlődés iránt kétségbevonhatatlan. Mégis, a pártpolitikailag áthatott szféra határainak – megelőző években történt – kiterjesztése után és a kommunistákkal való versenyhelyzetben ezek a pártok sem mondhattak le arról, hogy jelen legyenek a társadalom és a gazdaság olyan zónáiban, ahol amúgy a parlamentáris demokrácia ideáltipikus eseteiben a pártoknak nem lenne keresnivalója.³⁴ Ráadásul ez a jelenlét nem pusztán az informális politikai kapcsolatok fontosságát jelenti vezető vállalati állások betöl-

³² A totalitarizmus ilyen társadalmi korlátaira már számos munka felhívta a figyelmet: lásd pl. Ralph JESSEN: *Die Gesellschaft im Staatssozialismus. Probleme einer Sozialgeschichte der DDR*, *Geschichte und Gesellschaft* 21. (1995/1.), 96–110; Thomas LINDENBERGER: *Die Diktatur der Grenzen = Herrschaft und Eigen-Sinn in der Diktatur. Studien zur Gesellschaftsgeschichte der DDR*, szerk. Uő., Böhlau, Köln–Weimar–Wien, 1999, 13–44. Hasonlóan a társadalmi cselekvők bizonyos autonómiáját állapítja meg az 1950-es évek elejére K. HORVÁTH Zsolt: *Az ötvenes évek kirekesztő mechanizmusai az emlékezet és a történelem szemszögéből*, Századvég 1998. tavasz, 33–66.

³³ A folyamat itt sem szakad meg 1945-tel. A háborús kötött gazdálkodáshoz képest csupán továbblépésnek tűnik az öt legnagyobb iparvállalat állami kezelésbe vétele a jótételi kötelezettségre hivatkozva 1945 végén, majd a bányák és erőművek államosítása 1946-ban. A következő lépés a bankok ellenőrzés alá vétele volt, majd államosításuk 1947 őszén. Vö. PETŐ Iván: *A gazdaság „átpolitizálása” = A fordulat évei. 1947–49. Politika – képzőművészet – építészet*, szerk. Kozák Gyula – Pataki Gábor – Rainer M. János – Ständeisky Éva, 1956-os Intézet, Budapest, 1998, 95–112.

³⁴ Felvethető az is, hogy a magyar társadalom Ausztriához vagy a Benelux országokhoz hasonlóan a politológiai irodalomban pillérek (vagy oszlopok) formálódásának nevezett jelenség jegyeit mutatta, ám ezek a magyar történelem különböző fordulatai között nem tudtak állandósulni. Érdemes lenne a magyar társadalom átpolitizálódásának történetét nemzetközi összehasonlításban is megvizsgálni.

tésénél, ami végül is – eltérve a parlamentáris demokrácia ideáltípusától – aránylag gyakor-
ta előfordul. A vállalati alkalmazottak legszélesebb körére kiterjedő, bürokratikusan műkö-
dő (bár ugyanakkor kissé talán kaotikus), tömegszervezeti igényeket megvalósító pártszer-
vezést jelentett a vállalatoknál. A „többpárti totalitarizmus” kifejezés természetesen csupán
korlátozott értelemben használható. Nyilvánvalóan nem alkalmas e rövid korszak minden
jellemzőjének megragadására. Segítségével azonban talán újrafogalmazható a bevezetőben
vázolt kérdés, amennyiben nem a demokrácia és a reakció érzelmileg konnotált fogalmai-
hoz kapcsolja a korszak értelmezését, hanem a megelőző és a rákövetkező korszakkal közös
perspektívában, a politika társadalomban betöltött strukturális helyére és természetére irá-
nyítja a figyelmet. Ez a demokrácia szempontjából talán fontosabb ismérv, mint annak kér-
dése, hogy a megvalósult politikai lépések tartalmilag melyik társadalmi rétegnek az érde-
keket szolgálták. (Ami amúgy elég nehezen értelmezhető, hiszen mindig vitatható, hogy mi-
lyen szempontok szerint osztjuk rétegekre, csoportokra a társadalmat, arról már nem is
beszélve, hogy mi is a valódi érdeke a megállapított rétegeknek.) Arra szeretnék tehát a
többpárti totalitarizmus – tulajdonképpen *contradictio in adiecto* jellegű – kifejezésével
utalni, hogy a politika 1945–1948 között éppúgy elhagyta a modern nyugati társadalmak-
ban elfogadottnak tekintett helyét és éppúgy borított el más szférákat, mint a megelőző és a
rákövetkező korszakokban is. Ezért és ennyiben nevezhető totalitáriusnak ez a korszak is, hi-
szen a különböző társadalmi területek politikai megszállása, a tömegek megszervezésének
igénye, az erre a célra létrehozott és gyakran bürokratikus szervezetek minden totalitariz-
mus felfogás szerint a totalitárius rendszerek lényegi – bár nem egyedüli – jellemvonását
képezik.³⁵ Ám ekkor a politikai kényszerek oly módon neheztedek a hétköznapiakra, hogy
nem csupán egy, hanem több, egymással rivalizáló párt próbálta a maga befolyási zónáját a
társadalomban kiterjeszteni.³⁶ E többpárti jelleg miatt e korszak nyilvánvalóan különbözik
a Rákosi-kor viszonyaitól. Nyilvánvaló az is, hogy a többpárti totalitarizmusban többféle
fejlődési lehetőség rejlett. Kibontakozhatott belőle az 1950-es évek „igazi” totalitarizmusa
is, de szerencsésebb külső adottságok esetén vezethetett volna az út a totalitárius jelleg, a
társadalom átpolitizáltságának fokozatos halványodása felé is.³⁷

³⁵ A totalitarizmus fogalmának áttekintése Saul KALITZ: *Literaturbericht. Der zweite Frühling der Totalitarismusforschung = Jahrbuch Extremismus und Demokratie 11.*, szerk. Uwe Backes – Eckhard Jesse, Baden-Baden, 1999, 215–232.

³⁶ Példáink a 20 főnél többet foglalkoztató vállalatokra vonatkoznak. Az igazolás, a b-listázás ezeken kívül az önálló egyszintenciákat – iparosoktól szabadfoglalkozásúakig –, az értelmiséget és a közszférát érintették. De a politizálódás kényszere a társadalom más rétegeit is áthatotta, amit a párttaglétszámok is mutatnak; bizonyos, hogy a férfilakosság több mint fele tagja volt valamelyik pártnak.

³⁷ Felmerülhet, hogy a totalitarizmus jegyei más, itt nem vizsgált területeken is megtalálhatóak már az 1945–1948 közötti korszakokban is. Ilyen lehet a demokrácia fogalmához egyetlen kizárólagos értelmezést kapcsoló diskurzus uralkodóvá tétele, amely a sokféle egyéni cselekvés jelentését is megszabja, és a koalíció-
n kívüli politikai erők diszkurzív stigmatizálására is alkalmas. Elemzésére példa APOR Péter: *A népi demokrácia építése: Kunmadaras 1946*, Századok 1998/3., 601–632. Más megközelítésben felmerülhet, hogy az 1946. VII. tc. a demokratikus államrend és köztársaság büntetőjogi védelméről mint rendtörvény – amely egyébként párhuzamba állítható az 1921. III. törvénycikkkel – a rendszer védelmét szolgáló, és a rendszerellenes politikai tevékenységet igen rugalmasan definiáló s nagyon szigorúan büntető (halálbüntetés) törvényként szintén egy totalitárius berendezkedésbe illeszkedő jogszabály volt, amennyiben az államhatalom részéről gyakorolt terror jogi megalapozására szolgált. A törvényről lásd FÖGLEIN Gizella: *A politika átalakulás a „természetes és elidegeníthetetlen jogok” tükrében, 1946–1949 = A fordulat évei*, 135–144.